

811.163.41'367.52"17/18"

811.163.41'367

<https://doi.org/10.18485/sj.2019.24.1.27>

ТОМИСЛАВ М. МАТИЋ*

Универзитет у Београду

Филолошки факултет

Оригинални научни рад

Примљен: 27. 11. 2018.

Прихваћен: 15. 01. 2019.

ТЕОРИЈСКИ ПРИСТУП РЕДУ РЕЧИ У ГРАМАТИКАМА СРПСКОГ ЈЕЗИКА И ЈЕЗИЧКИМ СТУДИЈАМА С КРАЈА XVIII И ИЗ ПРВЕ ПОЛОВИНЕ XIX ВЕКА

У раду ће бити представљен, анализиран и теоријски размотрен ред речи као специфичан синтаксички репрезент језика епохе у граматикама и језичким студијама из XVIII и XIX века.

Намера нам је да установимо да ли ставови граматичара тога времена следе синтаксичке карактеристике славеносрпског периода, а с друге стране и да ли се у њима могу препознати синтаксичке особености народног (говореног) језика тога времена, кроз њега индиректно и савременог српског језика.

Кључне речи: ред речи, синтакса, (реченица, синтагма, атрибут, глагол) црквенословенски језик, славеносрпски језик, српски језик.

Овај рад представља наставак истраживања о реду речу у славеносрпској епохи, а уз рад објављен у претходном годишту *Српског језика* (Матић 2018) представља део ширег научног интересовања аутора које ће бити представљено и заокружено у будућој докторској дисертацији, са темом *Функције реда речи у делу Јоакима Вујића*¹.

Србска синтакса Ђуре Даничића из 1858, *Извод из српске грамати-ке*, (књига друга, IV део грамати-ке.) *Синтакса* Јована Бошковића из 1864,

* t.matic@yahoo.com

¹ Тема је прихваћена на седници наставно-научног већа Филолошког факултета у Београду јануара 2017. године.

Српска синџакса Стојана Новаковића из 1870², те *Српска синџакса* Јована Живановића из 1889. године представљају најстарије монографске студије које се баве искључиво синтаксом српског језика. Велики утицај на српске синтаксичаре имала је и *Grammatica della lingua serbo-croata* Петра Будмана из 1867. године. Доживела је бројне преводе (1887, 1892, 1897, 1901), а заједничко за све њих је да представљају извод из граматике и да носе наслов *Српска синџакса*, те стога заслужује да буде посматрана равноправно са претходно наведеним студијама³. Нажалост, за све њих се може констатовати да реду речи као специфичном синтаксичком репрезенту епохе није посвећена, чини нам се, адекватна пажња. Посебну тежину томе даје чињеница да је у време настајања тих студија продукција књига писаних славеносрпским језиком (или било којим другим славизираним дискурсом) и даље велика, те да стога специфични ред речи у реченици представља изузетну демаркациону категорију. У претходном раду истакли смо:

Тек ће Пера Ђорђевић у својој приступној беседи академији наука „О реду речи у српском језику” из 1898. године описати стање у српској вуковској реченици XIX века, на корпусу народне књижевности. Свакако најпрепознатљивија студија о реду речи у савременом српском језику је докторска дисертација Љубомира Поповића „Ред речи у савременом српскохрватском језику” из 1972. године, прерађена и објављена (у два издања, 1997. и 2004. године) под насловом „Ред речи у реченици” (Матић 2018: 488).

И Стојан Новаковић у посланици Српској краљевској академији наглашава да нам *ӣреба много рада* када су у питању стилистичке и синтаксичке студије српског језика, а да, између осталог, *синџакса о реду речи и реченица није ни зајочетџа да се обрађује* (Новаковић 1888: 35–36).

Вођени овим закључцима, одлучили смо да у овом раду истражимо и прикажемо синтаксичка разматрања у српским граматикама и језичким студијама из ранијег периода, краја XVIII и прве половине XIX века. Прецизније, настојаћемо да испитамо какви су, евентуални, ставови граматичара тога периода о реду речи као синтаксичкој категорији, те да ли они и у којој мери ред речи схватају као синтаксичку изузетност одређеног језичког регистра свога времена. Покушаћемо да утврдимо и дефинишемо разлике у приступу синтаксичким проблемима у њима, да утврдимо да ли и у којој мери оне зависе од типа образовања аутора, од филолошке средине у којој стварају, као

² Прве Новаковићеве (монографске) студије из српске синтаксе везују се за претходну, 1869. годину, када су, прва у форми рукописа, објављене две кратке (16 и 46 страна) студије под сличним именом, *Српска синџакса у изводу*. Будући да су мањег обима и да, како и аутор у наслову сугерише, представљају само извод из синтаксе, као референтна Новаковићева синтакса обично се узима ова, из 1870. године.

³ Експлицитни показатељ тог утицаја може се видети у (пуном) наслову Новаковићеве синтаксе из 1869, *Српска синџакса : у изводу за други разред гимназије и реалака у Кн. Србији (по Ђ. Даничићу, П. Будману и др. саставио Стојан Новаковић)*.

и да ли се и у којој мери аутори граматика ослањају на стране ауторе или на претходно објављене српске граматике.

Грамматике и студије ћемо приказати хронолошки, по години настанка студије, која се неретко доста разликује од времена првог објављивања⁴. Представимо и поједине граматике у којима се о синтакси, па и о реду речи, веома мало говори, понегде чак и нимало не говори, а све како бисмо приказали с једне стране континуитет у продукцији граматика и језичких студија, а с друге стране и јасан дисконтинуитет у приступу синтакси и нарочито реду речи као њеном специфичном експоненту. Анализираћемо следеће граматике и језичке студије:

1. Авраам Мразовичъ, *Руководство къ славенскѣй грамматикѣ во употребленіе славено-сербскихъ народныхъ училищъ*, Виена, 1794.
2. Лѣка Мѣшицкий, *Нѣвное исыѣнаніе славено-сербскѣа грамматикѣ*, Будим, 1802.
3. Лука Милованов, *Оиѣи насѣављѣна к Србској сличноречностѣи и слогомѣрју и ѣросодиѣ*, Беч, 1833⁵.
4. Димитрије Тирол, *Славенска грамматика, сад ѣрви ред на Срѣском језику изјасњѣна*, Беч, 1827.
5. Георгѣа Захарѣадис, *Славенска грамматика*, Будим, 1832.
6. Милованъ Видаковичъ, *Грамматика сербска или ѣачѣ крайкое ѣо исыѣиословию у сербскѣй ѣзыкѣ Руководство*, Пешта, 1838.
7. Димитрије Милаковић, *Србска грамматика сасѣављѣна за црногорску младежъ, Часѣѣ ѣрва*, Цетиње, 1838.
8. Јован Поповић, *Србска грамматика или ѣисменица, ѣо начину коимѣ најславнѣи наши Сѣисаѣѣѣѣ ѣишу, нарочно на ѣолзу ѣремилѣ младежи Србске усѣросѣна*, Нови Сад, 1843.
9. Илѣа Захарѣѣвић, *Србска грамматика*, Београд, 1847.
10. Петар Нинковић, *Грађа за србску грамматѣику. I. Србска грамматѣику*, Београд, 1848.⁶

⁴ У случају да поједини аутори имају објављѣне граматѣке и пре и после 1850. годинѣ, приказаћѣмо и потоње како бисмо имали поптун увид у ауторѣве евѣнтуалнѣ синтаксѣчкѣ ставѣве.

⁵ Луке Милованѣва оѣиѣи насѣављѣна к Србској сличноречностѣи и слогомѣрју и ѣросодиѣ. По новом ѣравѣиѣсана начину смаѣтрајући на ѣѣвод к новој вѣсма нуждној Србској Писменици или Јѣзикуѣнауку сѣисан 1810. А издаѣо га Вук Сѣѣѣф. Караѣић. Дело је написано 1810. годинѣ па смо га сходно томе тако и поставили у редѣследѣу анализиѣраних студија.

⁶ Како бисмо испратили (дис)континуитѣт у Нинковићѣвом граматѣичарском раду, а и како бисмо одговѣрили на јѣдну од хипѣтеза рада, анализираћѣмо и двѣ ѣгоѣве потоње граматѣке:

бысѣа (Мушицки 1802: 7). Рад би се најтачније дао описати као ауторов попис најзначајнијих питања морфологије и синтаксе славеносрпског језика.

У делу посвећеном синтакси листају се питања посвећена структурно-семантичким и структурним особеностима појединих врста речи и њихових спојева као услова за коректну реализацију реченице. Највећим делом ради се о синтакси именица (падежа) и синтакси глагола. Ред речи као синтаксичка карактеристика не помиње се у раду.

3. Лука Милованов Георгијевић, *Оѣиѣ насѣављења к Србској слично-речносѣи и слогомјерју и ѣросодиѣ*⁷

У Поглавку VI. свог *Оѣиѣа* Лука Милованов пише *О слободносѣи везаног сѣиса* и каже да ауторима стихова треба понекад опростити одступања од граматичких правила јер је *сѣихоѣворец чesѣо усилован од оѣиѣег ѣравила Писменице одсѣуѣиѣи мало, и ѣо се њему на дару одбија*. Наводи пет типичних одступања од норме песника тога времена: *Скраѣѣња. Продужѣња. Премѣѣња. Премјена. Вежѣња*.

Говорећи о *ѣремѣѣњи* Милованов наводи примере одступања од (по његовом језичком осећају) уобичајеног реда речи у српском језику, а због различитих потреба стиха: *ѣарској у ѣалаѣи, на мјесѣо: У ѣарској ѣалаѣи; Његово на ѣрошење, Србског језика на глаголању на мјесѣо иѣо би реѣи ѣребало: На његово ѣрошење. На глаголању Србског језика*. По наведеним примерима види се да је подразумевани неутрални ред речи у српском језику код Луке Милованова 1810. године у великој мери подударан са (тадашњим и данашњим) народним говором и језичким стандардом. Међутим, то би се пре могло везати за његове теоријске ставове или евентуално оивичити на синтагматски план, будући да је у тексту *Оѣиѣа* ред речи у реченици још увек под јаким утицајем славеносрпског и рускословенског језика. То се може видети и по цитатима наведеним даље у раду.

Преметњу дефинише као појаву *кад се која реч на месѣо у невезаном сѣису, и у обичном са свим необично ѣосѣави* и на крају закључује *ова и овим ѣодобна говорења виде се језику Србском ѣраве неѣоѣребе, који се изван везаног сѣиса чуваѣи ваља* (Милованов 1833: 66–70)⁸.

⁷ В. фусноту 5.

⁸ Детаљну разраду специфичних инверзија (*ѣремѣѣњи*) у језику *Оѣиѣа* Л. Милованова даје Р. Маројевић у раду „Инверзија посесива и предлошко-именичке везе” (Маројевић 2012).

4. Димитрије Тирол, *Славенска грамаџика, сад њрви ред на Срџском језику изјасњена*

Граматиџа Димитрија Тирола би се по поднасловима које аутор у њој издваја могла поделити на осам (девет) делова. Суштински то су три уже граматиџке целине: фонетика и фонологија, акценат и правопис (интерпункџијски знаци и употреба великог слова), и два додатка: примери текстова из раних фаза српског књижевног језика, *Доказатиелсџива из најсџтарији Славенски рукоџиса*, и списак пренумераната.

О синтакси, па и о реду речи у реченици, не говори се у овој граматиџи.

5. Георџа Захаријадис, *Славенска грамаџика*⁹.

Аутор граматиџе је Грк, Георџиј Захаријадис, који је у време објављивања био професор словенске и класичне (грџке) граматиџе у шабачкој гимназији. Граматиџу дели на Етимологију или художнословџије и Синтаксис или сочињеније. Синтаксички део чине предговор, *Предувџдомленіе*, и синтаксички опис појединачних врста речи, *Гџ сочиненію осамџ часџиј Слова* (Захаријадис 1832: 190–256). За нас је изузетно интересантан уводни део, такође подељен на два дела, *Гџ членовыма* и *Гџ љорадџ рџчиј у членовыма*. Још на самом почетку првог дела, када аутор дефинише појам синтаксе, сочињенија, можемо уочити да се важност придаје и реду речи као инхерентном синтаксичком параметру, *сочиненіе есџџ наџџа, коџ насџ учи единсџивенне рџчи и џџла слова љраво, чиновно, и свойсџивџ языка сходноџ свезываџџи, и у љорадокџ љолагаџџи* (Захаријадис 1832: 190)¹⁰.

У другом делу, *Гџ љорадџ рџчиј у членовыма*, Захаријадис најпре даје поделу реченица по комуникативној функцији. Наводи независне, *самосџоџиелне*, које дели на просте и сложене, *несоюженне* и *союженне*, те упитне, *воџросиџиелне*, и заповедне, *љовелиџиелне*, реченице. Овде би се свакако, у складу са данашњом терминологијом, али и примерима датим даље у одељку, *самосџоџиелни члени* могли сматрати обавештајним реченицама. На крају поделе аутор закључује и *љо овыма се на љџри начина расџолаџџ и љослџдџо рџчи у членџ* (Захаријадис 1832: 194). У самој анализи дају се запажања о редоследу субјекта и предиката у одређеном типу реченице.

⁹ Исти аутор је још 1824. године у Шапцу написао (штампано је 1830. такође у Будиму) *РџКОВОДСТВО кџ славенской грамаџиџџы*, конципирано као скуп правописних упутава с речником, а намењено ученицима и студентима. Сам наслов ове граматиџе додатно сугерише на евентуални уџицај Мразовићеве граматиџе на Захаријадисов рад.

¹⁰ На крају овог дела аутор уводи и појам *Періодџ*, којим дефинише сложену реченицу, специфичну с аспекта информативности исказа, и наводи два различита примера која потврђују тезу да се у таквој вези главне и зависних (побочних) реченица потпуна информативна актуализација постиже тек на самом њиховом крају.

Граматику дели на два дела – граматички (*О ѿравоговореню*) и правописни (*О ѿравоуисаню*). Сам граматички чине три дела – морфологија (*словоѿпроизведеніе*), којој је у складу са граматичарском праксом тога времена посвећен највећи део књиге (2–106), синтакса (*словосачинѣніе*) и прозодија (*слоогоудареніе*). Део о синтакси такође је подељен на три дела, при чему су прва два дела (*О смѣслима* и *Обѣца ѿравила Словосачинѣніа*) општија и сажета (106–110). Трећи део, *Особена ѿравила, о међусобномъ єдинствєны рѣчій сачинѣнію*, представља приказ и анализу синтаксе појединачних променљивих и непроменљивих врста речи.

Први осврт на ред речи, као граматичку и синтаксичку специфичност, имамо у делу о синтакси заменица када се објашњава позиционирање енклитичких облика личних заменица унутар реченице.

Мени, ѿеби, себи, съ тѣмъ се разликуе одъ ми, ѿи, си, что оно може стояти и само по себи и послѣ предлога; а ово само предъ, или послѣ временика, н.п. Коѣ ѣу даѣи ову кнѣгу? Теби, а не ѿи. Я сам ѿи казао да доѣеи къ мени, а не ми. (Поповић 1843: 117)

У делу о синтакси глагола, *О сачинѣнію временика*, даје се посебан осврт на позицију глагола у конструкцијама са појединим врстама речи, *О ѿоредку временика, кой се съ ѿрочима часѣма слова, у смѣренію савршєны членова, наблюдаваѣи мора*. Он је начелно подељен на део који се бави прописаним редом речи у односу глагола и именских речи и део у којем се прописује ред речи у односу глагола и осталих (променљивих) вртса речи¹³.

У делу *О ѿоредку временика` са Именма и мѣстоимєніама* наглашава се постпозиција глагола у односу на граматички субјекат, односно у односу на именске речи и синтагме исказане номинативом, *сви временицы, ѿо већој часѣи Имениѣелном, и нѣму ѿринадлежеѣимъ рѣчма ѿослѣдую*. Аутор наводи четири случаја када се одступа од таквог реда речи у реченици: у упитним реченицама, *Чио каже ѿвој оѣацъ?*; у специфичним зависно-сложеним реченицама, *Шѣо выше има сребрѣубацъ, съ ѿымъ выше жєли онъ*; у дидактикама управног говора или цитатима нечијих мисли, *Све є земно сусѣа, говори Соломонъ* и у ситуацијама када реченица почиње објектом или адвербијалном одредбом или допуном, *Не мене, но ѿебе є увредіо браѣѣ ѿвој*. У истом одељку говори се и редоследу глаголских допуна када су у питању поливалентни глаголи. Тако, за примере када глагол захтева допуне у генитиву и акузативу, прописује употреба генитива после акузатива, *Сѣодоби га (удосѣои га) Божє Милосѣи ѿвоє*. Када глагола захтева допуне у дативу и акузативу, каже се да датив чешће претходи акузативу, *Дай ми руку ѿомоѣи*. Другачији

¹³ Овде можемо констатовати сличан степен подударности синтаксичких ставова, напомена и примера са граматицом Г. Захаријадиса као и код М. Видаковића. Као и тада, и овде ћемо се оградити претпостављеном заједничком узор-граматицом.

коимъ редомъ речи изговараѣи и ѣисаѣи ѣреба. Даље се наводи да је овај редъ кодъ Срба врло слободанъ, али и наглашава да би треабло познавати одређена правила (о реду речи) о појединим врстама речи у српском језику.

У првом делу расправља се о именицама и наводи да се именица у номинативу увек поставља на почетак реченице (*Петѣаръ чѣѣа*), да се у реченицама у којима глагол захтева две именице у номинативу једна поставља на прво, а друга на последње место у реченици (*Јованъ е ученикъ*), као и да се *гди се двоуміе збогъ имениѣелногъ и виниѣелногъ ѣадежа рађа*, *ѣу увек имениѣелный ѣредъ виниѣелным ѣосѣавиѣи валя*. Н.П. *Добродѣѣель ѣревосходи ученосѣѣ*. С аспекта савремене граматике речено, граматички субјекат најчешће се налази у иницијалној позицији у реченици, именски предикатив пак у финалној, док се у реченицама са прелазним глаголом, граматички субјекат употребљава пре директног објекта.

У наредном делу о придевима и партиципима¹⁵, на почетку се наводи да се придеви *ѣо веђой часѣѣи* употребљавају испред именице (*Добра вођка леѣѣ ѣлодъ ѣриноси*). Експлицирају се три ситуације када је антепозиција придева обавезујућа: када се у истој атрибутокој позицији уз придев употребљава и присвојна заменица (*Ово е књѣга могъ највеђегъ ѣриѣѣеля*),¹⁶ када је придев у суперлативу (*Онъ е најсреѣѣниѣ човекъ*), те кад придеву претходи (општа заменица) *савъ, сва, све* (*Тѣ си све србрне новце ѣокуѣѣо*). До краја одељка аутор наглашава да су придеви *обѣчно* постпонирани када је њима исказана титула (*Душанъ Сѣлный, Карлъ Великѣѣ*), те да у реченици придеви могу бити удаљени од своје именице¹⁷ (*Красне и вкусне у нашоѣ баѣѣѣ расѣѣу ѣбуке*), као и да за партиципе важе слична правила као и за придеве (*Изгорела е куѣљѣна куђа*, или: *изгорела је куђа куѣљѣна*).

У делу о бројевима наводи да се основни бројеви *ѣолажу ѣре сѣѣварѣѣ коима ѣринадлеже*, док за редне наглашава да *имаѣо своѣсѣѣво ѣрилагѣѣелны, ѣѣѣо се реда у говору ѣѣѣѣ*. На крају овог одељка, аутор прописује ред речи код исписивања целих бројева, односно конструкција (основног) броја и (децималног) дела *ѣо* (*разбѣѣѣѣ*): *онда се броѣни новѣи између целоѣ и разбѣѣѣѣ ѣолажу, а сѣѣвари се ѣосѣавляѣо ѣосле целоѣ и разбѣѣѣѣ*. Н.П. *ѣ имамъ ѣѣѣѣ гроѣа и ѣо*. *ѣ самъ куѣѣѣ оку и ѣо млека*.

¹⁵ Мисли се заправо на конгруентни атрибут, али ћемо у тексту рада оставити придев односно партицип како би се следила планирана композиција овог поглавља Захаријевићеве граматике.

¹⁶ Прилично неочекивано правило ако се узме у обзир да се у великом броју граматика написаним пре ове, али и оним које су написане након 1847. године, као најчешћи пример постпонираног конгруентног атрибута узимају управо посесивне речи (присвојни придеви и заменице).

¹⁷ Мисли се на центар (именичке) синтагме.

11. Петар Нинковић, *Србска граммаѿика за ниже гимнасиалне класе*

12. Петар Нинковић, *Србска граммаѿика за србске нормалне школе*

У *Србској граммаѿици* из 1856. године Нинковић наводи да је она сачињена на основама граматике објављене осам година раније, те да је *знамениѿо умножена, усавршена, и гоѿово реѿи сасвимѿ ѿрерађена съ додаѿкомѿ ѿравоѿиса* (Нинковић 1856: IV). Међутим, за разлику од претходеће граматике у овој се аутор не бави синтаксом, иако је у самом уводу помиње, делећи граматику *1-во на говорне звуке и слова, 2-го на рѿчи, 3-ће словаосачиненіе или слоѿѿ, 4-ѿо на гласоудареніе* (Нинковић 1856: 1). Након кратких напомена о графици и фонетици, долази централни део о морфологији, те на крају поменути правописни додатак.

Нинковићева *Србска граммаѿика* из 1857. године не доноси ништа ново када је у питању обрада синтаксичких тема. И за њу се може рећи да углавном даје приказ морфолошке слике српског језика, уз правописни додатак на крају. Једино што бисмо могли издвојити, јесте напомена (примѿтба) коју аутор даје када говори о једном типу перфекта: *ѿомажуѿій глаголѿ у ѿрошасѿомѿ сложеномѿ времену у ѿрећемѿ лицу ед. броѿа свагда, а у множ. брою Chesѿо се избаѿуе, као: шѿѿа се сбыло? Шѿѿа се догодило? Она се учинила да е болесѿѿна. Навикли су се, или: навикли се на ѿсоао, и ѿ. д.* (Нинковић 1857: 67).

На крају, интересно је приметити да се Нинковић у првој својој студији бавио и синтаксичким проблемима нашега језика, што, пак, није случај са граматикама писаним осам, односно девет година касније. Потенцијалних разлога је више. Селидба из Београда у Нови Сад је могући узрок, само под претпоставком да се синтакса у Београду чешће изучавала (али тек касније, Даничић 1858. или Бошковић 1864), а да се у новосадској језикословној пракси њој придавао мањи значај. Наравно, све то и остаје само претпоставка, за чије разрађивање у овом раду нема простора.

Извеснији разлог можемо наћи у чињеници да се у уводу своје прве граматике из 1848. Нинковић оградио да ће о етимологији, односно морфологији само мимогредно, а да мисли да је она *најзнаѿѿнија часѿѿ грамаѿѿике*, те да се њоме баве највећи словенски лингвисти тога времена. Управо због тога можемо претпоставити да је инсистирање на исцрпности дела о морфологији, те увођење додатка о правопису као граматичарског новитета (као аутор каже), условило изостанак дела посвећеног синтакси у двама потоњим граматикама.

Такође, индиректне поводе за изостанак дела о синтакси можемо пронаћи у насловима трију граматика. Тако у првој видимо да је то *грађа* за српску граматику, док су две потоње циљно прецизно дефинисане и упућују на одређени ниво школског (гимназијског) образовања. Прва граматика пред-

ставља само *увод у србску грамаику*, па се можда због тога у њој претресају сви њени делови, док се у наредним двома, детаљније, анализира оно што аутор сматра битнијим и дидактички сврсиходнијим за граматику тога типа. Претпоставимо да аутор сматра да синтакса није нешто што би требало да се проучава на том ступњу образовања, те јој услед тога не посвећује пажњу у граматикама – уџбеницима.

13. Ђованџ Балугџић, *Грађа за србску грамаику. II. Теоријско-ѣрактично руководство ко основномъ наставленію у србској грамаици*

Аутор се у овој монографији не бави синтаксом, већ настоји, како у поднаслову и наводи, да сачини практични приручник за наставу српскога језика, и то на основошколском нивоу. Могао би се окарактерисати као спој уџбеника и вежбанке из морфологије (морфосинтаксе) и творбе речи српског језика за основну школу.

За нас је свакако вредна напомене ауторова намера да пише народним језиком, коју износи у уводу своје граматике:

Будући да се овде нећемо упинјати, да странѣи кои езыкѣ учимо, него онаѣ, кога србско дете, као езыкѣ њгове матере, и изѣ обичногѣ разговора доста већ зна; то ћемо ученицима оваѣ сувопаранѣ предметѣ с тимѣ олакшати, ако ѣмѣ свакомѣ приликомѣ познати дамо, да они и безѣ свега изѣ обичногѣ разговора то знаду, и да ће они само оно, што ѣмѣ се у обичномѣ разговору замршено чини, разазнати, а и о ономѣ, кое они готово већ знаду, овимѣ краткимѣ коѣ ће следовати правилама, јошѣ болѣ увѣрити се (Балугџић 1850: 1).

Балугџић, како се и види по овом цитату, у целокупном тексту граматике заиста настоји да пише народним језиком. У великој мери у томе и успева, мада се управо у карактеристичном реду речи у реченици његов научно-методички језик неретко удаљава од народског језика и од претпостављеног неутралног реда речи у њему. Потврду да аутор ипак влада и тим аспектом народног језика налазимо у дидактичким примерима које даје читавим текстом приручника: *Мала се деца ране сладкимѣ колачомѣ; У виноградѣ свакѣ ѣѣражи доброга коѣча; Надежда разблажуе ѣѣгу, и дае уѣѣху несрећномѣ човеку*. Може се дискутовати о томе колико су ове конструкције окамењене и у којој мери њихова дужина утиче на једноставнији – народски израз, али у већини примера глагол није постпониран, а и синтагматске инверзије, чак и код посесивних речи, ретке су²⁰.

²⁰ И међу дидактичким примерима могу се забезжити реченице са славизираним редом речи, најчешће обележеним постпозицијом предиката: *Почиѣианѣ и вѣрностѣ ѣрема благоме князу у срѣу имаймо; Дунавомѣ многе лађе сѣ воћемѣ и солю најѣоварене ѣролазе*. Верујемо да је ове примере аутор сам конструисао, те да је то претпостављени разлог оваквог реда речи.

ЗАКЉУЧАК

Већ овај невелики осврт на наше граматичарске почетке наводи на неколике јасне закључке. Нажалост, опште је место, као што смо и у уводу рада нагласили, да се синтакси не посвећује адекватна пажња, односно да се, ако се о њој и пише, по правилу налази у извесном запећку у односу на делове посвећене фонетици и морфологији (понегде чак и делове о правопису).

Даље, у студијама о синтакси у анализираним граматикама ред речи, као специфични синтаксички експонент (славеносрпске) епохе, није у потребној мери заступљен, односно не указује се у њима довољно на његове најпрепознатљивије манифестације. Када се и расправља о реду речи, чешће се говори о карактеристичном редоследу глаголских допуна и позицији субјекта у различитим типовима реченица (Мразовић, Захаријадис, Видаковић, Поповић), него о атрибутој инверзији и постпозицији (дела) предиката као синтаксичким маркерима славеносрпског дискурса.

Чинило се да заокрет у том смислу представља Захаријевићева граматика из 1847, међутим, преостале анализиране потоње граматике у овом раду (Нинковић, Балугџић), као и граматике објављене након 1850. године, а чију ћемо анализу изнети у следећим радовима, показују управо супротно. Ред речи као синтаксичка карактеристика језика тога времена апсолутно престаје да буде предмет анализе у синтаксичим деловима у њима, па чак и у монографијама посвећеним искључиво синтакси (Даничић, Бошковић, Новаковић, Живановић)²¹. Разлоге томе можемо евентуално наћи у поразу славеносрпског књижевнојезичког модела и победи Вукове реформе, васпостављању народног језика и његових синтаксичких формација на место језика – узора, те чињеници да је природан ред речи, у великој мери подударан са данашњим, већ постајао свеprisутан у лепој књижевности и новинском језику у њихово време. Ипак, продукција књига писаних славеносрпском синтаксом и даље је велика, а унутар научног стила језика аутора граматика и језичких студија, чак и дидактичких примера у њима, и даље је велики број славеносрпских синтаксичких карактеристика.

Као други претпостављени разлог оваквом стању у нашим граматикама за анализирани период намеће се специфично – класично образовање аутора, на првом месту Аврама Мразовића, затим и Георгија Захаријадиса, Милована Видаковића и осталих, те развијеност синтаксичких разматрања у класичним језицима. Продукција граматика класичних језика, а тиме и студија о синтакси грчког и латинског језика, у том периоду је на изузетном нивоу, и те студије

²¹ И сам Стојан Новаковић указује на недостатак радова на тему реда речи у, на почетку рада поменутом, делу посланице Српској краљевској академији из 1888. године.

представљају узор и свим другим (европским) језицима у периоду романтичарских тежњи за (ре)дефинисањем нација, између осталог, и преко језика.

Осим препознатљивог класичног образовања, оно што повезује по том питању издвојене ауторе јесте евидентан и јак међусобни утицај. Може се расправљати да ли је то директни утицај непосредних претходника или заједнички утицај једног, најранијег, аутора (Мразовића у нашем случају) на граматичке следбенике – дидактички примери у њима недвосмислено потврђују њихову изразиту повезаност. Отворена је и могућност да је иста страна граматика или студија била узор (директно или индиректно) свима њима, али их поменути дидактички примери, уско везани за српско културно (религијско) наслеђе ипак јаче наслањају на домаћег аутора (или преводиоца).

Ваља нагласити, такође, да су и у језику аутора који су с правом истицали атрибутску инверзију и глаголску постпозицију као специфичности књижевног језика епохе, те наглашавали њихову неприхватљивост када је у питању српски народни (књижевни) језик (И. Захаријевић, касније Е. Јовановић, Ј. Поповић и други), управо ти славеносрпски обрти и даље прилично фреквентни. Тачније, научни стил којим су поменути аутори писали граматике не подудара се са језиком дидактичких примера које у њима наводе, као ни са, неретко јасно експлицираним, ставовима о неутралном, односно природном реду речи у српској реченици (види Матић 2018: 499).

На крају треба издвојити *Ойиѣи* Луке Милованова и, ма колико се у њему мало говорило о реду речи као синтаксичком експоненту, истаћи да је то прва студија у којој се дефинише неутрални – природни ред речи у српском језику и да се одступања од таквог реченичног модела коментаришу па и одобравају искључиво са стилистичког аспекта, те да *ова и овим ѿдобна говорења* (одступања) *виде се језику Србском ѿправе нейоѿребе, који се изван везаног сѣиса чуваѣи ваља* (Милованов 1833: 68). Први који ће после Милованова реду речи приступити и са синтаксичког и са стилистичког аспекта је Евгеније Јовановић, укратко, на петнаестак страна у граматички из 1851. године, да би тек Пера Ђорђевић 1898. године у приступној академској беседи детаљно анализирао ред речи и представио га као инхерентан и важан синтаксички и стилистички репрезент српског књижевног језика.

ИЗВОРИ

- Мразовић 1794:** *Авраам Мразовичъ, Рѣководство къ славенскѣй грамматикѣ во употребленіе славено-сербскихъ народныхъ училищъ*, Вѣна: тѣпомъ г. Стефана Новаковича.
- Мушицки 1802:** *Лѣка Мѣшицкии, Явное исѣыпаніе славено-сербскѣа грамматикѣи*, Будим: Писмены Кралѣвскога Всеѣчилища Пештанскога.
- Милованов 1833:** *Лука Милованов, Оиѣи насѣављенѣа к Сербској сличноречности и слогомѣрју и ѣросодии*, Беч: Штампарија јерменског манастира.
- Тирол 1827:** *Димитрије Тирол, Славенска грамматика, сад ѣрви ред на Срѣском језику изјасњена*, Беч: Штампарија јерменског манастира.
- Захаријадис 1832:** *Георѣа Захаријадис, Славенска грамматика*, Будим: Писмены Кралѣвскога Всеѣчилища Пештанскога.
- Видаковић 1838:** *Милованъ Видаковичъ, Грамматика сербска или ѣаче крайкое ѣо исѣыпословіу у сербскѣй сѣзыкѣ Руководство*, Пешта: Писмены Јос. Баймела, Острогонскогъ Књигопечателѣа.
- Милаковић 1838:** *Димитрије Милаковић, Сербска грамматика сасѣављѣна за црногорску младежъ, Часѣ ѣрва*, Цетиње: у књигопечатѣни Правителѣа Црногорскога.
- Поповић 1843:** *Јован Поповић, Сербска грамматика или ѣисменица, ѣо начину коимъ найславѣни наши Сѣисаѣельи ѣишу, нарочно на ѣолзу ѣремиле младежи Сербске усѣроѣна*, Нови Сад: Писмены Катарѣне Јанковића Удове.
- Захаријевић 1847:** *Илѣа Захарѣевић, Сербска грамматика*, Београд: У Правителственној Књигопечатѣни Књаж. Сербскогъ.
- Нинковић 1848:** *Петар Нинковић, Грађа за сербску грамматикѣу. I. Сербска грамматика*, Београд: Друштво сербске словесности.
- Нинковић 1856:** *Петар Нинковић, Сербска грамматика за ниже гимнасијалне класе*, Новои Сад: Трошкомъ Ігњата Фукса, књиговезца и књигопродавца.
- Нинковић 1857:** *Петар Нинковић, Сербска грамматика за сербске нормалне школе*, Новои Сад: пачатано брзотискомъ I. каулицѣе.
- Балугѣић 1850:** *Јованъ Балугѣић, Грађа за сербску грамматикѣу. II. Теоријско-ѣпрактично руководство ко основномъ насѣавленіу у сербској грамматикѣи*, Београд: Друштво сербске словесности.

ЛИТЕРАТУРА

- Бошковић 1864:** Јован Бошковић, *Извод из српске грамаџике, књига друга, IV. део грамаџике. Синџакса*, Београд: у државној штампарији.
- Даничић 1858:** Ђуро Даничић, *Србска синџакса. Део њрвыи*, Београд: У државној штампарији.
- Ђорђевић 1898:** Пера П. Ђорђевић, О реду речи у српском језику (приступ-на академска беседа), *Глас Српске краљевске академије*, LIII, 167–231.
- Живановић 1889:** Јован Живановић, *Српска синџакса*, Нови Сад: Издање и штампа А. Пајевића.
- Ивић 1971:** Павле Ивић, *Српски народ и њихов језик*, Београд: Српска књижевна задруга.
- Ивић 1991:** Павле Ивић, Доситејевски књижевни језик између славеносрпског и вуковског, *Научни сасџанак славистиџа у Вукове дане*, 19/2, 5–14.
- Јовановић 2013:** Јелена Јовановић, *Лингвистиџички и сџилистиџички асџекџи ѡпроучавања реченице*, Београд: Научно друштво за неговање и проучавање српског језика.
- Јонке 1963:** Ljudevit Jonke, О redu riječi sa sintaktičkog i stilističkog gledišta u hrvatskosrpskom jeziku, u: *Zbornik u čast Stjepana Ivšića*, Zagreb: Hrvatsko filološko društvo, 171–182.
- Ковачевић 1991:** Милош Ковачевић, Из проблематике развоја синтаксичких категорија: финалне конструкције у Доситејеву језику, *Научни сасџанак славистиџа у Вукове дане* 19/2, 69–80.
- Ковачевић 2002:** Милош Ковачевић, *Синџаксичка негација у српском језику*, Ниш: Издавачка јединица Универзитета.
- Ковачевић 2012:** Милош Ковачевић, О граматичко-стилистичком терминосистему туђег говора, *Српски језик, Сџудије српске и словенске*, XVII, 13–38.
- Ковачевић 2015:** Милош Ковачевић, *Сџилистиџика и грамаџика сџилских фигура*, Београд: Јасен.
- Ковтунова 1969:** Ирина Илынчина Ковтунова, *Порядок слов в русском литературном языке, XVIII – ѡрвой ѡреџи XIX в.*, Москва: Академия наук СССР, Институт русского языка.
- Маројевић 2012:** Радмило Маројевић, Инверзија посесива и предлошко-именичке везе (и израз „салтани за земљами”, у *Слову о ѡолку*

Игорева), *Зборник Мајнице српске за филологију и лингвистику* 55/1, 105–120.

Мацановић 2018: Ана Мацановић, *Језикословна терминологија у 19. веку*, Београд: Институт за српски језик САНУ.

Милановић 2013: Александар Милановић, *Језик весма јолезан*, Београд: Друштво за српски језик и књижевност Србије.

Милановић 2014: Александар Милановић, *Језик Јована Суботића*, Београд: Филолошки факултет.

Младеновић 1989: Александар Младеновић, *Славеносрпски језик*, Нови Сад: Књижевна заједница Новог Сада.

Новаковић ²1870: Стојан Новаковић, *Српска синтакса. За ниже гимназије и реалке Кнежевине Србије (друго прерађено и раширено издање)*, Београд: издање и штампа државне штампарије.

Новаковић ⁴1880: Стојан Новаковић, *Српска грамика за ниже гимназије и реалке у Кнежевини Србији, IV, Наука о реченицама (синтакса)*, Београд: Издање и штампа државне штампарије.

Новаковић 1888: Стојан Новаковић, Српска краљевска академија и неговање језика српског, посланица академији наука философских, прочитана на свечаном скупу академије, држаном 10. Септембра 1888 у славу стогодишњице Вука Стеф. Караџића, *Глас Српске краљевске академије*, X, Београд: Краљевско-српска државна штампарија, 1–88.

Петковић 1935: Сава Петковић, *Речник црквенословенског језика*, Сремски Карловци: Српска манастирска штампарија.

Пипер и др. 2005: Предраг Пипер, Ивана Антонић, Владислава Ружић, Срето Танасић, Људмила Поповић, Бранко Тошовић, *Синтакса савременог српског језика, Проста реченица*, Београд: Институт за српски језик САНУ, Београдска књига; Нови Сад: Матица српска.

Поповић 1997: Љубомир Поповић, *Ред речи у реченици*, Београд: Друштво за српски језик и књижевност Србије.

РМС 1967–1976: *Речник српскохрватског књижевног језика*, I–VI, Нови Сад: Матица српска.

РСР 1998: *Руско-српски речник (у редакцији Богољуба Силанковића)*, Нови Сад: Матица српска, Москва: Русский язык.

Силић 1984: Josip Silić, *Od rečenice do teksta (teoretsko-metodološke pretpostavke nadrečeničnog jedinstva)*, Zagreb: Liber.

- Симић 1991:** Радоје Симић, *О нашем књижевном језику*, Никшић: НИП „Универзитетска ријеч”.
- Симић/Јовановић 2002:** Радоје Симић, Јелена Јовановић, *Српска синтакса, I–II*, Београд: Научно друштво за неговање српског језика.
- Симић/Јовановић 2002:** Радоје Симић, Јелена Јовановић, *Српска синтакса, III–IV*, Београд: Научно друштво за неговање српског језика.
- Станојчић/Поповић 2000:** Живојин Станојчић, Љубомир Поповић, *Грамматика српског језика, Уџбеник за I, II, III и IV разред средње школе*, Београд: Завод за уџбенике и наставна средства.
- Стевановић 1989:** Михаило Стевановић, *Савремени српскохрватски језик II, Синтакса*, Београд: Народна књига.
- Тошовић 2002:** Бранко Тошовић, *Функционални стилкови*, Београд: Београдска књига.
- Халупка Решетар 2009:** Sabina Halupka-Rešetar, Red reči u službi izražavanja informacionog fokusa u srpskom jeziku, *Зборник Мајнице српске за филологију и лингвистику*, LII/2, 169–186.
- Шћепановић 2011:** Михаило Шћепановић, Ред речи на размеђи основице и надградње српског језика, *Српски језик*, XVI, 505–512.

A THEORETICAL APPROACH TO WORD ORDER IN SERBIAN GRAMMARS AND LINGUISTIC STUDIES IN THE LATE 18TH AND THE FIRST HALF OF THE 19TH CENTURIES

Summary

The paper presents, analyses and theoretically discusses word order as a specific syntactic representative of the age in 18th- and 19th-century grammars and linguistic studies.

It is our intention to ascertain whether the attitudes of grammarians of the age follow the syntactic features of the Slavonic Serbian period, and on the other hand, whether those features indicate the syntactic specificities of the vernacular (spoken) language of the age, which may provide an indirect pathway into the specificities of the contemporary Serbian language.

Tomislav M. Matić